

Kan etikk og økonomi forenes?

Forfatter: [Erik Lundestad](#) Publisert: [1/2005](#)

I løpet av de senere år har «Corporate Social Responsibility» (CSR) blitt et stadig hetere tema, også i Norge, og i 2003 ble det avholdt en nasjonal konferanse i Trondheim ¹. Nettsidene til et økende antall bedrifter viser at de tilsynelatende bruker tid og ressurser på dette. Bakgrunnen ser ut til å være som følger: Fra samfunnets side blir det i stadig større grad stilt krav om at bedrifter skal opptre på en etisk ansvarlig måte. Dette innebærer at varer og tjenester til bedrifter som ivaretar dette kravet, vil bli foretrukket fremfor varer og tjenester til bedrifter som ikke gjør det.

et tiltrekkende ved CSR består nettopp i foreningen av etiske og økonomiske hensyn. Bedrifter vil, ved å imøtekomme samfunnets krav om etisk ansvarlighet, øke sin egen inntjening, noe som innebærer at det er i bedriftenes egen interesse å opptre etisk ansvarlig. Dette er selvsagt ikke uproblematisk. I denne artikkelen skal jeg imidlertid bruke tiden på å tilbakevise én mulig innvending mot CSR, nemlig den innvendingen som tilsier at en slik forening av etiske og økonomiske hensyn er prinsipielt umulig fordi det å handle etisk er å handle uavhengig av ens interesser, mens det å handle økonomisk er å handle på grunnlag av disse.

I

Forestillingen om at det hefter noe moralsk tvilsomt ved forretningsvirksomhet er, som blant andre Francis Sejersted har minnet oss om, svært gammel. ² Hva er grunnlaget for denne forestillingen? Hvorfor har etikk og økonomi tradisjonelt blitt oppfattet som atskilte felt eller områder? Ifølge den amerikanske filosofen John Dewey (1859-1952), hvis pragmatiske filosofi i dag har fått en renesanse, ³ må dette sees i sammenheng med den tradisjonelle forestillingen om at vi som mennesker er i besittelse av noe særskilt - det være seg en «sjel», «bevissthet» eller «fornuft» - som gjør oss radikalt forskjellige fra alt annet levende. Vi er riktignok biologiske vesener også, utstyrt med naturlige instinkter og impulser, men poenget er imidlertid at vi, i henhold til denne forestillingen, er i stand til å handle på tvers av hva slike naturlige instinkter tilsier, nettopp fordi vi er i besittelse av en slik særskilt egenskap eller evne. Dermed må et hvilket som helst av våre gjøremålene være resultatet av naturlige impulser og instinkter eller av den særskilte evnen som er karakteristisk for oss som mennesker. Dette resulterer i sin tur i to områder eller felt. Det ene dreier seg om hvordan vi som mennesker bør handle. Det andre dreier seg om hvordan vi best kan tilfredsstille våre behov.

Mot den skisserte bakgrunnen kan vi hevde at mens etikken er beskjeftiget med hvordan vi som mennesker bør handle, og dermed knytter an til den særskilte evnen som gjør oss til mennesker, det være seg «sjel», «bevissthet» eller «fornuft», så dreier økonomien seg på sin side om hvordan vi kan tilfredsstille de instinktene og impulsene vi som naturlige vesener er utstyrt med. Det å handle moralsk vil på dette grunnlaget måtte være det samme som å se bort fra, heve seg over eller frigjøre tilstand der vi har triggert oss fra disse en gang for alle. Aristoteles for eksempel forestiller seg det gode liv, «eudaimonia», som et liv i ren kontemplasjon. ⁴ Kant postulerer eksistensen av en evig tilstand hvor moral og lykke faller sammen. Det disse har til felles, ikke bare med hverandre, men også med en rekke religiøse systemer, er med andre ord forestillingen om en tilstand hvor det ikke lengre er noe vi streber etter eller begjærer, og hvor det følgelig heller ikke opptrer konflikter mellom ulike sider av oss.

Deweys poeng er altså at vi, i henhold til den forestillingen som er skissert ovenfor, må siesenten å handle moralsk eller økonomisk. Mens etikken på dette grunnlaget beskjeftiger seg med hvordan vi

kan realisere en ideell tilstand hvor våre naturlige interesser, ønsker og behov ikke lengre spiller noen rolle, beskjefteger økonomien seg på sin side med hvordan vi best kan tilfredsstille nettopp disse. Kort sagt: Det å handle moralsk blir det samme som å se bort fra interesser, ønsker og behov, mens det å handle økonomisk blir det samme som å legge dem til grunn.

Nå kan vi spørre hvorfor man tradisjonelt har vært skeptisk i forhold til interessene, ønskene og behovene vi faktisk har. Grunnen til dette er, som tidligere antydte, at man har betraktet disse som noe vi ganske enkelt er utstyrt med fra naturens side, og at det å handle på grunnlag av slike naturlige interesser er det samme som å handle på en måte som man selv er tjent med. Dermed har det vært nødvendig å tilskrive oss en særegen evne eller egenskap for å kunne forklare hvordan vi tross alt er i stand til å handle på tvers av hva egeninteressen tilsier.

Ifølge Dewey gir ikke forestillingen om at det finnes noe «bak» eller «under» våre interesser, ønsker og behov mening. Det er med andre ord meningsløst å forestille seg en tilstand hvor vi er «frigjorte» fra dem. Dette er imidlertid ikke det samme som å si at den måten vi handler på, er resultatet av naturlige impulser og instinkter. Slik Dewey ser det, henter interessene, ønskene og behovene våre sin betydning fra det sosiale fellesskapet vi er medlemmer av. Når et barn handler, reagerer omgivelsene på dette for eksempel ved å uttrykke glede, forbauselse eller sinne. Slike sosiale reaksjoner må sies å være en like «naturlig» konsekvens av barnets handlinger som at det brenner seg hvis det holder handa over en flamme. På grunnlag av reaksjoner som dette lærer barnet etter hvert å forestille seg hvordan andre vil reagere på dets handlinger. Hvordan andre vil reagere på det vi gjør, blir på denne måten til noe som vi legger til grunn til når vi avgjør hvordan vi selv skal handle. Som deltagere i et samfunn er det «naturlig» for oss å ta hensyn til hvordan andre vil reagere på det vi gjør. Disse reaksjonene blir dermed til en «naturlig» del av handlingsgrunnlaget vårt. Det eneste som kan sies å være spesifikt for oss mennesker, er språk. Historien om hvordan vi har tilegnet oss språk, er imidlertid en historie om gradvis voksende kompleksitet. Det foreligger ikke noe uoverkommelig gap mellom det biologiske og det kulturelle eller sosiale aspektet ved oss.

Når samfunnet og den eksisterende sosiale praksisen blir gitt sin rettmessige betydning, er det ifølge Dewey dermed ikke lenger nødvendig å tilskrive oss særegne fornuftige eller sjelelige egenskaper slik man tradisjonelt har gjort. Vi kan i stedet betrakte oss selv og våre handlinger som relasjonelle, som noe som springer ut av eksisterende former for kulturell og sosial praksis. Dette betyr ikke at det ikke lengre er mulig å skille mellom fornuftige og ufornuftige avgjørelser. Den tradisjonelle etikkens feiltagelse består i å anta at vi, når vi handler fornuftig, *ikke* handler med utgangspunkt i forutgående ønsker, interesser og behov. Ifølge Dewey og hans likesinnede derimot tenderer vi alltid i én retning fremfor en annen. Når vi står overfor vanskelige avgjørelser, er det med andre ord ikke fordi våre interesser står mot «fornuften» forstått som en interesseuavhengig størrelse, men fordi de ønskene, interessene og behovene vi faktisk har, strider mot hverandre. Det er nettopp dette som er grunnen til at vi «... have to make a choice of what *wereally* want, of the course of action, that is, which most fully releases activities». ⁵ Det å være ufornuftig er ganske enkelt å la enkelte av våre hensyn oppta så stor plass at vi ikke er oppmerksom på alternative hensyn. På dette grunnlaget fremstår det å handle fornuftig som å handle slik at de ulike ønskene, interessene og behovene som vi til enhver tid har, kan ha et aktivt eller fruktbart forhold til hverandre: «It is the attainment of a working harmony among diverse desires. 'Reason' as a noun signifies the happy cooperation of a multitude of dispositions, such as sympathy, curiosity, exploration, experimentation, frankness, pursuit - to follow things through - circumspection, to look about at the context etc., etc.» ⁶ Det fornuftige mennesket søker med andre ord ikke å begrense sine impulser, men å stadig utvide disse.

Det er viktig å understreke at Dewey ikke sier at *vibør* forankre moralen i sosial og kulturell praksis. Han sier at moralene *er* forankret i slike former for praksis og at vi, ved å postulere en endelig tilstand hvor vi ikke lengre er underlagt faktiske interesser, ønsker og behov, gjør oss skyldige i den tradisjonelle filosofiens mistak, som består i å hevde at vi har tilgang til noe «bak» eller «under» disse. Dette innebærer på sin side ikke at Dewey vil benekte at det foregår naturlige prosesser i oss. Det han derimot benekter, er at en bevissthetstilstand kan identifiseres og reidentifiseres uavhengig av

et offentlig tilgjengelig språk.

Hvis vi aksepterer det som er sagt ovenfor, så er det klart at de ønskene, interessene og behovene som vi faktisk har, må betraktes som betingelser for vårt forhold til virkeligheten og til hverandre, ikke som begrensninger vi må bestrebe oss på å overskride. På dette grunnlaget fremstår den tradisjonelle moralfilosofien som selvmotsigende i den forstand at den ved å postulere et endelig mål som bare kan realiseres ved å se bort fra de ønskene, interessene og behovene vi faktisk har, ser bort fra nettopp de faktorene som gjør det mulig å identifisere noe som noe å strebe etter overhodet, nemlig de ønsker, interesser og behov vi har.

En etikk som bygger på det grunnlag at våre ønsker, interesser og behov er noe vi bør se bort fra, vil ifølge Dewey dessuten være fullstendig ute av stand til å rettlede oss med hensyn til hvordan vi bør handle. «Instruction in what to do next,» skriver Dewey, «can never come from an infinite goal, which for us is bound to be empty. It can be derived only from study of the deficiencies, irregularities and possibilities of the actual situation.»⁷ Veiledning i hvordan vi bør handle, er altså noe vi får, ikke ved å fokusere på et abstrakt mål eller en endelig tilstand, men ved å vurdere faktiske problemer, mangler og muligheter ved konkrete situasjoner. En lege legger ikke et idealbilde av god helse til grunn for deretter å forsøke å bringe pasientens tilstand i overensstemmelse med dette bildet. Legen forsøker å kurere den sykdommen som pasienten faktisk sliter med. For å gjøre dette må legen anvende de konkrete erfaringene som han eller hun har gjort seg med hensyn til den aktuelle sykdommen: Hva er den resultatet av, hvordan den kan kureres, hvilke fordeler og ulemper har de ulike behandlingsmetodene?⁸ Det å fokusere på et endelig eller abstrakt gode utgjør med andre ord ikke en forutsetning, men et hinder for at vi skal kunne løse konflikter, fjerne begrensende faktorer, gjøre ensidige tilværelser varierte - kort sagt, skape fremgang.

Det bør legges til at Deweys kritikk av tradisjonell moralfilosofi, slik den er skissert ovenfor, også vil ramme den såkalte diskursetikken til Karl-Otto Apel. Det vi med Apel og Habermas kan omtale som et «ideelt kommunikasjonsfelleskap» er nemlig tenkt som et fellesskap hvor avgjørelser blir tatt på grunnlag av en verdinøytral og interesseuavhengig diskurs. Apel understreker riktignok at en slik diskurs ikke lar seg realisere i praksis. Fra Deweys standpunkt vil imidlertid ikke dette forbeholdet spille noen avgjørende rolle. Poenget er nemlig at man nettopp ved å fremholde en verdinøytral og interesseuavhengig diskurs som et ideal impliserer at ønsker, behov og interesser må betraktes som begrensninger ved, ikke som betingelser for den faktiske diskursen. Forestillingen om et såkalt ideelt kommunikasjonsfelleskap må dermed, av pragmatiske grunner, avskrives som paradoksal. Det å forestille seg en slik fullstendig «gjennomsiktig» kommunikasjon er nemlig det samme som å forestille seg en tilstand hvor selve behovet for kommunikasjon ikke lengre er til stede. Dette poenget er blitt treffende uttrykt, blant annet av Albrecht Wellmer, som skriver følgende:

[...] insofar as the idea of an ideal communication community implies a negation of the conditions of finite human communication, it implies a negation of the natural and historical conditions of human life, of human finitude. I think that Nietzsche was the first to point out that such ideas in the end become indistinguishable from that of nirvana: ideal communication would be the death of communication.⁹

Det er altså forestillingen om at vi som moralske aktører sikter mot et endelig eller absolutt mål hvor våre ønsker, behov og interesser ikke lengre begrenser oss, som ifølge Dewey ligger til grunn for utdifferensieringen av moralen som et eget selvstendig område. Denne «idealistiske» forestillingen har dermed også bidratt til det synspunkt at etikken, forstått som en virksomhet som forsøker å gi oss et endelig eller verdinøytralt og interesseuavhengig svar på hvordan vi bør leve, opptrer i motsetning til økonomien, forstått som den virksomheten som er opptatt av hvordan vi best kan tilfredsstille våre faktiske ønsker, behov og interesser. På dette området har «the professed idealist and the hard-headed materialist or 'practical' man, [...] conspired together [...]. The 'idealist' sets out as the ideal, not fullness of meaning of the present but a remote goal. Hence the present is evacuated of meaning. It is reduced to being a mere external instrument, an evil necessity»¹⁰. Hvis vi anerkjenner at våre ønsker,

interesser og behov er sosialt konstituerte og ikke en følge av en underliggende «natur», så er forestillingen om at det «bak» disse ønskene, interessene og behovene finnes et «sete» i form av en selvtilstrekkelig fornuft, overflødig. Ved å hevde at fornuften, i likhet med enhver annen av våre egenskaper, er resultatet av sosial praksis og ikke resultatet av en særskilt egenskap nedfelt i den enkeltes bevissthet, kan vi dermed samtidig unngå å oppfatte etikk og økonomi som uavhengige sfærer.

Nå er det imidlertid en moralfilosofisk retning som ikke på noen måte kan kritiseres for å postulere endelige eller absolutte mål, nemlig utilitarismen slik den ble utviklet av Jeremy Bentham.¹¹ La oss derfor se nærmere på hvordan Dewey og pragmatismen forholder seg til denne.

II

Ifølge Dewey og den amerikanske pragmatismen er den store fordelten med utilitarismen nettopp at den velger å distansere seg fra den tradisjonelle etikkens forestilling om et absolutt mål eller en endelig tilstand. Dermed bringes moralen ned på jorden. Den fremstår ikke lenger som en selvtilstrekkelig sfære, atskilt fra vår beskjeftigelse med å realisere våre interesser, ønsker og behov. I henhold til utilitarismen handler nemlig mennesket utelukkende for å oppnå følelsen av lyst og for å unngå følelsen av smerte. Det å handle moralsk blir på dette grunnlaget identifisert som å handle slik at ens handlinger resulterer i mest mulig lyst og minst mulig smerte, de berørte parter tatt i betraktning. Fornuften spiller ikke annen rolle enn at det er på grunnlag av denne vi er i stand til å kalkulere oss frem til hvilket handlingsalternativ som faktisk resulterer i mest mulig lyst eller nytte.

Utilitarismens oppgjør med tradisjonen er imidlertid langt fra konsekvent gjennomført, slik Dewey ser det. Riktignok har den tatt avstand fra enhver henvisning til et absolutt mål. Den har imidlertid ikke distansert seg fra det som utgjorde forutsetningen for at etikken tradisjonelt postulerte et slikt mål, nemlig at våre interesser, ønsker og behov er resultatet av en særegen menneskelig natur. Det spekteret av interesser, ønsker og behov som vi som deltagere i et sosialt og kulturelt fellesskap kan sies å handle på grunnlag av, blir nemlig, i henhold til utilitarismen, alle betraktet som et resultat av at vi fra «naturens side» søker å oppnå lyst og å unngå smerte. Dermed kan Dewey hevde at utilitarismen, ved å appellere til slike «førsosiale» eller «naturlige» størrelser, gjør seg skyldig i det samme mistaket som tradisjonell etikk.

Det utilitarismen i praksis gjør, er å la en særskilt form for vurderinger, nemlig økonomiske vurderinger av gevinst og tap, danne modellen for hvordan vi foretar vurderinger overhodet. På samme måte som en handelsmann er i stand til å kalkulere seg frem til hvilket handlingsalternativ som gir størst gevinst i kroner og øre, så kalkulerer vi oss, ifølge Jeremy Bentham, daglig frem til hvilket handlingsalternativ som resulterer i størst mulig lyst eller nytte. Dermed fremstår alle våre vurderinger som siktet inn mot et allerede fastlagt mål. Det vi vurderer, er således bare hvordan vi kan oppnå dette målet. En økonomisk vurdering kan på dette grunnlaget sammenlignes med den formen for vurdering hvor vi allerede har bestemt oss for å gå en tur, og det eneste som må overveies, er hvor vi skal gå. Det eneste vi trenger å gjøre, er i så måte å sammenstille hvilke fordeler og ulemper de ulike turalternativene har, hvor langt vi ønsker å gå etc.¹² Når denne formen for vurderinger blir betraktet som modellen for enhver vurdering, impliserer man at det kun kan foreligge kvantitative forskjeller mellom våre ønsker, behov og interesser. Dette impliserer i sin tur at det ikke kan foreligge reelle konflikter eller motsetninger mellom disse. I henhold til Bentham og utilitarismen er den eneste formen for usikkerhet vi opplever når vi står overfor ulike handlingsalternativ, hvor mye lyst og smerte som rent faktisk er knyttet til hver enkelt av disse.

Det å på denne måten fremstille økonomiske vurderinger som selvtilstrekkelige er ifølge Dewey å snu tingene på hodet. I stedet for å si at enhver vurdering «egentlig» er en økonomisk vurdering, burde vi si at det bare gir mening å snakke om økonomiske vurderinger dersom vi forutsetter at det også finnes andre, ikke-økonomiske vurderinger:

In short the attempt to assimilate other activities to the model of economic activity (defined as a calculated pursuit of gain) reverses the state of the facts. The «economic man» defined as a creature devoted to an enlightened or calculating pursuit of gain is morally objectionable because the conception of such a being empirically falsifies empirical facts. Love of pecuniary gain is an undoubted and powerful fact. But it and its importance are affairs of social not of psychological nature. It is not a primary fact which can be used to account for other phenomena. ¹³

Dewey sier altså at når vi oppfatter den økonomiske aktøren - en aktør som utelukkende handler på grunnlag av økonomiske vurderinger - som moralsk tvilsom, så er det fordi selve forestillingen om en slik aktør bryter med vår erfaring. Dewey benekter på ingen måte at vi ofte handler for å oppnå økonomisk gevinst. Når vår erfaring likevel motsetter seg forestillingen om en økonomisk aktør, så er det fordi erfaringen tilsier at vi, også når vi handler for å oppnå økonomisk gevinst, gjør dette for å realisere andre ikke-økonomiske mål og verdier. Det er nettopp fordi dette er så innlysende og selvsagt at det ifølge Dewey er lett å overse:

Support of family, of church, philanthropic benefactions, political influence, automobiling, command of luxuries, freedom of movement, respect from others, are in general some of the obvious activities into which economic activity fits. [...] Calculated pursuit of gain is in fact never what it is made out to be when economic action is separated from the rest of life, for in fact it is what it is because of a complex social environment involving scientific, legal, political and domestic conditions. ¹⁴

Når vi handler for å oppnå økonomisk gevinst, gjør vi det av bestemte grunner, for eksempel for å oppnå politisk innflytelse, respekt eller frihet. Det å handle for å oppnå økonomisk gevinst må med andre ord forstås på bakgrunn av særskilte sosialt konstituerte verdier. Det er fordi utilitarismen ikke tar høyde for dette at den fremstiller økonomiske overveielser som om de skulle være mer «naturlige» enn andre former for overveieelse. Men dermed vil utilitarismen også være ute av stand til å kaste lys, ikke bare over hva det vil si å foreta overveielser generelt, men også over hva det vil si å foreta økonomiske overveielser. Dette er i siste instans problemet med enhver forklaring som henviser til vår «natur», forstått som noe som ganske enkelt er gitt, og som det følgelig heller ikke kan settes spørsmålstegn ved.

Det kan dessuten slås fast at vi, i motsetning til hva utilitarismen antar, ikke primært handler for å frembringe bestemte følelser, men tvert i mot for å endre de faktiske forholdene. De øyeblikkene hvor vi faktisk overveier hvordan bestemte handlinger vil virke inn på våre fremtidige følelser, kan dessuten sies å være øyeblikk som er preget enten av selvmedlidenhet eller selvforherligelse. Når vi handler for å endre faktiske forhold, leder dette oss til å ta hensyn til andre og deres interesser, ønsker og behov. Når vi derimot handler med utgangspunkt i hvordan vi selv vil reagere, så leder dette oss til å legge våre mest private hensyn til grunn. I den grad utilitarismen kan sies å gi oss noen anbefaling om hvordan vi bør handle, så råder den oss med andre ord til å konsentrere oss om våre mest subjektive følelser. Samtidig som den altså fordrer at vi er i stand til å bedrive en form for rasjonell kalkulasjon med henblikk på hvilket handlingsalternativ som resulterer i en maksimal følelse av lyst.

III

Som vi har sett ovenfor, viderefører utilitarismen, ved å tilskrive oss en særskilt «natur», i praksis det mistaket som ifølge Dewey må sies å ligge til grunn for den tradisjonelle moralfilosofien. I begge tilfeller er problemet nemlig at mål og middel blir sagt å stå i et utvendig forhold til hverandre. Mens den tradisjonelle etikken fokuserer ensidig på et endelig eller absolutt mål og ser bort fra de ønskene, behovene og interessene som vi faktisk handler på grunnlag av, så fokuserer utilitarismen på sin side like ensidig på hvordan vi handler når vi handler ut fra gitte mål. Dermed blir enhver handling redusert til et middel for å nå dette målet. Den konflikten mellom etikk og økonomi som i hvert enkelt tilfelle er resultatet, kan ifølge Dewey bare oppløses ved at vi oppgir den tradisjonelle filosofiens forsøk på å begrunne våre oppfatninger med henvisning til noe «bak» eller «under» våre faktiske

interesser, ønsker og behov.

- 1: *Nasjonal konferanse om samfunnsansvar i næringslivet, Trondheim 24.-25. november 2003.*
- 2: *Francis Sejersted: Demokratisk kapitalisme: Revidert utvalg. Pax Forlag, Oslo 2002.*
- 3: *For en god fremstilling av Deweys liv og virke se Robert B. Westbrook (1991): John Dewey and American Democracy. Cornell University Press, Ithaca.*
- 4: *Aristoteles er riktignok ambivalent mht hva det gode liv består i. Se for eksempel Amelie Oksenberg Rorty (1980): «The Place of Contemplation in Aristotle's Ethics». I Amelie Oksenberg Rorty (red.): Essays on Aristotle's Ethics. University of California Press, Berkeley.*
- 5: *John Dewey (2002): Human Nature and Conduct. Prometheus Books, New York, side 193. (Opprinnelig utgitt i 1922.)*
- 6: *Ibid., side 196.*
- 7: *Ibid., side 288-289.*
- 8: *Eksemplet er Deweys eget.*
- 9: *Albrecht Wellmer (1998): «Truth, Contingency and Modernity», Endgames: The Irreconcilable Nature of Modernity. MIT Press, Cambridge, side 141.*
- 10: *Human Nature and Conduct, side 274.*
- 11: *For Jeremy Bentham's egen fremstilling av utilitarismen se The Principles of Morals and Legislation. Prometheus Books, New York 1988. (Opprinnelig utgitt i 1789.)*
- 12: *Eksemplet er Deweys eget.*
- 13: *Human Nature and Conduct, side 220.*
- 14: *Ibid., side 221.*